

Шаковец Е.Н., аға оқытушы
Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ СӨЗ БАЙЛЫҒЫ

Адамзат баласы дүние есігін ашқаннан бері қоршаған ортаға әсер ету үшін қоғам мен табиғаттың даму заңдылықтарын зер сала отырып, тынымсыз тану үстінде. Адам күллі тіршілік иесінен тілі арқылы ғана дараланады, яғни адамның адамдық қасиеті тілінде. Басқаша айтқанда, адам – тілімен адам. Алайда тіл – жеке адамның туындысы емес, қоғамның жемісі. Тіл – адамдар арасындағы аса маңызды қарым-қатынас құралы. Сондықтан да тіл – қоғамдық қызыметімен тіл.

Дегенмен, ана тілінің ұлттық өмірдегі алатын орны жайлы қазақ психологтары Ж.Аймауытов, М.Мұқанов, Қ.Жарықбаев т.б. және қазақ ақын-жазушыларының еңбектерінде атап өтілді. Ж.Аймауытовтың «Жан жүйесі және өнер таңдау» (1926 ж) атты психологиялық еңбектері толық дәлел болады. Ғалым «Тәрбиеге жетекші» деген еңбегінде: «Ана тілі – халық болып жасалғаннан бергі жан дүниесінің айнасы: өсіп, өніп, түрлене беретін мәңгі курамайтын бәйтерегі» деген екен. Кезінде А.Байтұрсынов: «Бізде тіліміз бүлінбей сақталуын тілесек, өзгелерше, әуелі өз тілімізбен оқытып, сонан соң басқаша оқытуға тиіспіз» дегені тағы бар. (А.Байтұрсынов «Ақ жол» Алматы: Жалын. 1991 11-бет).

Ана тілі арқылы пайда болған қостілділік - әлеуметтік мәні зор, игілікті құбылыс. Адамзат болашағы - ана тілі негізгі сыңары болған үштілділікпен (мысалы, біз үшін қазақ тілі, орыс тілі және шетел тілдерінің бірі) тікелей байланысты болатынына күмән жоқ. Тіл адамның тіршілік әрекетінің «қосымшасы» емес, ол-адамның өмір сүруінің, хам-характерін жүзеге асыруының бірден-бір құралы. (8-бет) Тілдің мүмкіндігі мол. Сондықтан да Абай:

«Өткірдің жүзі,
Кестенің бізі

Өрнегін сендей сала алмас,» – деген ғой.

Әдеби тілдің қоғамдағы басты қызметі – адамдар арасындағы қатынас құра-

лы болу. Сондықтан жалпы тілге тән қасиет – коммуникативтік қызмет - әдеби тілге де тән. Әдеби тіл арқылы айтушының ойын, пікірін ұғамыз, сұрағына жауап береміз. Былайша айтқанда, пікір алысу, ой жеткізу, адамдардың бар – білімен ұғысуы, білмегенді білу, білім алу әдеби тілдің коммуникативтік қызметі арқылы жүзеге асады. Мысалы, морзе әліппесі, әртүрлі шартты белгілер мен таңбалар белгілі бір ұғымды білдіреді. Мысалы, «сос» деген белгіні «апатқа ұшырадық», «қатерге тап болдық», т.б. тілдік тұлғалар арқылы бейнелеуге болады.

Қазақ халқының тіл мәдениетінің мұрагерлері мектеп оқушылары дейтін болсақ, олардың биік мақсат-міндеті – қазақ тілінің байлығына қанық болу, ойын анық, дәл, айқын, әсерлі, ұтымды етіп айта, жаза алатын болу. Тіл байлығын игеру ана тілін қадірлейтін, тіл мәдениетінің шыңына қол созатын адамның әрекеті. Тіл арқылы айтылатын ой сөзге, сөз тіркесіне, солардан құралған сөйлемдерге негізделеді. Тілдің бас арқауы – сөз. Арқаусыз кілем, алаша, мата тоқылмайтыны сияқты, сөзсіз сөйлем де құралмайды.

Тіл – әлеуметтік құбылыс. Бала ана тілін қоғам мүшесі ретінде пайдалануды табиғи айналадан үйренеді. Балаға демалу, тамақтану қаншылықты табиғи болса, жастайынан тіл үйренуі де сондай табиғи. Ана тілін жақсы білу – әркімнің азаматтық борышы, қоғамда атқаратын қызметінің тірегі. Сондықтан бастауыш мектептен бастап бала ана тілін білу, үйрену, тіл мәдениетін арттыруды барлық саналы өмірінің әрекеті деп түсінуі керек.

Халық тілі сөзге бай. Сол байлықтардың ішінде біз бұрын естімеген, түсініксіз, мән-жайын білмейтін сөздер көп. Барлық тілдің сөз байлығы бірдей емес.

Тіл – адамның барлық өміріне аса қажетті қарым-қатынас жасау құралы, оның байлықтары адам өмірінің алтын қоры, өшпес дәулеті. Сол байлықтарды

дұрыс игерудің басты талабы – қазақ тілін оқытуда жастардың тіл мәдениетін арттыру. «Кең байлығы – жерде, сөз байлығы – елде», – екенін жақсы білетін ақын-жазушылар және басқа қалам қайраткерлері сол байлықтарды әдебиетке емін-еркін ендіріп келеді. Өз өмірінің аса қымбат «дәулеті» – ана тілінің байлықтарын талғап, қастерлеп, пайдалану үшін адам алдымен сол тілді қастерлеуі керек қой.

Тіл – адам ойының айнасы. Қазақтың мәдени өмірінде шешендік сөздердің мәні зор. Сөйлеу мәдениетінің жоғары формасы – шешендік. Бұл бірен-саран әуесқойларға емес, қазақ, орыс тілдерін оқушылардың бәріне, әсіресе, студенттерге қойылатын талап. Шешендік – ой-пікірді тыңдаушыларға айқын, анық, әсерлі етіп айту шеберлігі.

«Балалы үй – базар, баласыз үй – мазар»
«Баланы жастан...»

Тілдің майын тамызып, сөздің балын ағызатын қас шешен болу да оңай емес. Өйткені, шешендік дарындылықты керек етеді. Шешендік отбасы, ошақ қасында сыналмайды, жиын, топ алдында, сөз қадірін білетін, «көкірегі сезімді, тілі орамды» көпшілік алдында сыналады. Егер атақты Демосфен, Цицерондар өз елдерінің мұң-зарын, қоғамдық мәні бар саяси, рухани мәселелер туралы қалың топтың алдына шығып сөз жарыстырған болса, қазақ даласының шешен би-болыстары халықтан оқшауланып «күлтөбенің басында», ауыл маңынан аулақтау жердегі көгалда бас қосып, алқа қотан отырып алып, сөз сайысына шығу сол бір ескі заманның ұнамды-ұнамсыз дәстүрлі болатын.

Шешендік толғаулар енді бір жағынан жыраулар поэзиясымен, толғаулармен де астасып жатады. Әдетте мақал-мәтелдер халық ауыз әдебиетінің ең бір қысқа да нұсқа, өткір де өміршең түрі, сондықтан оны «Тоқсан сөздің тобықтай түйіні» деп атайды. Сондықтан да көптеген мақал-мәтелдердің шығуы арнайы еңбектерде бүтін бір ертегі (мысалы, «Аяз, әліңді біл, құмырсқа жолыңды біл» деген сияқты) деп көрсетіледі. Кейбір өмірдің өзінен алынған, әдеттегі ұғымнан

құрылған нақты ой, астарлы мәнге ие болып, өзгеше мағынада қолданыла бастауы да ғажап емес. Мысалы қазақ халқы: «Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме» – дейді. Сырын білмеген ат теуіп қалуы мүмкін, тістеп алуы мүмкін, байқамаса мерт етуі мүмкін. Сырын –білмеген адамға сырынды да айтуға болмайды, ой бөлісуге де болмайды, сөйтіп қателіктен сақтандырады, өміріне үлгі-өнеге болады.

«Заманына қарай – күлкісі, тауына қарай – түлкісі», «Сабасына қарай – піспегі, Мұртына қарай – іскегі» – сондай даналықтардың бірі: тереңдігіне әркім әртүрлі бойлайды, мәнін әркім әртүрлі түсінеді. Қарапайым мағынасы қанша түсінікті болса, ақыл-ойдың өресі, білік-білімнің сөресі біркелкі емес: күлкінің неше түрлісі бар, рахаттана күлу, риза-лықпен күлу, сықылықтап күлу, жымия күлу, сақылдай күлу, сынай күлу, реніштен күлу т.б. күлулер. Олардың аржағында не жатыр? Ал алпыс екі айлалы түлкінің де тауына қарай түрлі-түрлі болуы-занды.

Мақал-мәтелдер бір заманның, бір кезеңнің ғана жемісі емес. Мақал-мәтелдердің өн бойында халқымыздың өмір тіршілігі, қоғамға деген көзқарасы, қатынасы, мәдени-әлеуметтік ой-өрісі көрініп отырады. «Ханда қырық кісінің ақылы бар», «Ел ағасыз болмайды, тон жағасыз болмайды», «Шешеннің тілі ортақ, шебердің қолы ортақ», «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ», «Жақсыда жаттық жоқ», «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі кетеді», «Ағайын тату болса, ат көп, абысын тату болса, ас көп», «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол», «Ер туған жеріне, ит тойған жеріне», «Ерді намыс, қоянды қамыс өлтіреді», «Шешінген сұдан тайынбас», «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің», «Таныған жерде бой сыйлы, танымаған жерде тон сыйлы»... Осының бәрі аз сөзбен көп мәнді аңғартуы, тәлімдік, тәрбиелік мәнді көрсетеді.

Қазақтың мәдени өмірінде шешендік сөздердің мәні зор болған. Сөз өнерін бар өнердің басына қойған қазақ қауымы («Өнер алды – қызыл тіл», «Тіл тас жарады, тас жармаса, бас жарады», «Ердің құнын екі-ақ ауыз сөзбен бітірген», «Ата-

лы сөзге арсыз таласады» сияқты мақал-мәтелдер немесе «Тіл өнері дертпен тең», «Өткірдің жүзі, кестенің бізі өрнегін сендей сала алмас», «Толғауы тоқсан қызыл тіл» тәрізді ұлы Абайдың ұлағаты, т.б.) оны білімнің де биік шыңы, өнердің де өрелі өркені, кісіліктің де қолға түсе бермес кілті, байлық пен дәулеттің де сарқылмас бұлағы, шыңыраудағы асыл қазынасы ретінде бағалаған. Айналып келгенде, сөзді өнер-білімнің кілті, өмірдің өзі, оның өзегі мен тірегі, қоғамдық тәрбиенің құралы, ел басқарудың діңгегі деп білген халқымыз сол сөз өнерін үйренуге бар күш-жігерін салған. «Сөз тапқанға қолқа жоқ» деп, аузы дуалы адамдарға бас иген, әрі-беріден соң, бас ұрып, құлдық еткен, бір айтқанын екі етпей орындаған, тексіз бен арсыз ғана таласа алған. Соның бірі – шешендік сөздер. Қазақ қауымының саяси-«әлеуметтік шаруашылық, мәдени өмірінде сөздердің алған орны ерекше.

Байтақ жерде көшіп-қонып жүрсе де, быт-шыт болып өз беттерінше шашырап кетпей, қазақ деген ел болып, талай жолдың бетін қайтарып, өшіп барып қайта жанып келгенде, сол қоғамды ірітіп жібермей, тұтастығын сақтап, тілімен тентегін жиып, тарих көшіне ілесіп, шаруашылық қам қаракетіне еңбегі мен зейнетімен мән мағынасын пысықтап, қоғамдық-елдік тіршілігінде ішкі және сыртқы саясатының бағытымен бағдарын белгілеп, әлеуметтік орны мен жүріс-тұрысын, өзара қарым-қатынасының құқығын, мәдени өмірінде өнерпаздық өрісін айқындап, ұлысты ұйыстырып келген ұйтқы де ұтқыр сөз құдыреті, сөздің камал бұзар күші, бал тамған тәттілігі, үп еткен желден де үзіліп кетер нәзіктігі, жүрек лүпілінде, қан қысымында, айна қатесіз белгілеп отыратын сезімталдығында емес пе?!

Ел билеуде, билік айтуда, дау-шарды шешуде, ішкі-сыртқы байланысты өз дәрежесінде жүргізуде, рухани өрісін кеңітіп, өсіруде сөз құдыретінің, сөз байлығының мәні ерекше болған. Ең алдымен, хан қасындағы ақылман ақын-жыраулардың де құралы ойлы да, салдарлы-сөз балған. Ел ішіндегі даушардың да, өкпеназдың да түйіні шешетін-сөз болған,

әділдіктің әміршісі, жүйесі, өмірдегі өз өзегі болып табылатын дәлелді логикалы, ойға қонымды, қателікті бадырайтып көрсетіп тұратын, шындықты терең тұңғыық бүркеуінен тартып алатын, қара қылды қақ жаратын әділ сөз болған.

Үкімі мен кесімі де сол әділдікке, дәлелдікке құрылған билер сөзі, шешендік сөздер болған. Олай болса, оның тек мәдени, әлеуметтік өмірден ғана емес, ортақ тәрбиесінде орны зор, атқарар міндеті ұшан теңіз болған. Атақты би-шешендердің жас, балашағында қисынды ой, дәлелді, жүйелі сөз айта білгенін халық өз жадында сақтап, есімдерін келесі ұрпаққа жеткізген.

Міне, жүйелі сөз, орынды сөз, ойлы да өткір. Сөз мірдің оғындай. Сөзді өз орнымен, мән-мағынасымен сөйлей білген қазақ қоғамы оны түсіне де білген. Сондықтан да «Аталы сөзге арсыз ғана таласады», – делінген ғой.

Осындай сөз құдыретін түсініп, сипай білген, сөз жүйесін қастерлей білген, қауымның сөзге деген ынтасының өзі, бір жағынан, әдеби тілдің шарықтап дами түсуіне асылдана, сомдана түсуіне ықпал етсе, екінші жағынан, оның икемділігінің әсерлілігінің, әсемділігінің қасиетінің өркендеуіне әсер етіп, қоғамдық қызметі арта түсті.

Әуел бастағы хандық дәуірден бері қарай ел билеу рәсімінің бір түрі ел ішіндегі дау-шарды, өкпе-жанжалды шешіп отыратын билер болғаны белгілі. Әр елдің, әр рудың өз билері болған. «Үстем табының әкімшілігіндегі, ықпалындағы елдің ескіліктен екшелеп келе жатқан жол-жоба, салт-дәстүр, заң ерекшелерінің екшемді жинақтарын, бұрынғылардың шежіресін өнегелі, үлгілі сөздердің жадына көп тоқып, жатқа айтуға ұстарған, билігі жүрген рубасылардан көсем шыққан, өздері де тұрмыстағы туған қорытынды сөздерді әдемі жұптап, ұйқастырып айта алатындай шешендер би атанған», – деп жазады С.Сейфуллин.

Қазақ тілінде көп тараған жер дауында, жесір дауын да, құн дауында, ел мен елдің арасында болып отыратын әр түрлі жағдайға байланысты шешілуге тиісті мәселелердің бәрінде би, билер алқа-

сы, төбе би шешіп отырған. Осылардың талай үлгісі қырлы, сындарлы түрде жетіп отырған. Өйткені, онда, бір жағынан, әділдіктің, шыншылдықтың ізі жатса, «қолмен істегенді мойнымен көтеретін», жеңген жақта, жеңілген жақта риза болатын әділ шешіммен жүйе-жүйесі жатса, екінші жағынан, қисынды ойдың қиыстырылған сөз кестесі, әсем де әсерлі сөз саптау өнерінің көрінісі, қасиетті сөздің қастерленген құдіреті көрініп жатады, үлгі етіп, тағылым алады. Айтысқа түскен, таласқа түскен, тиісе келген әрбір бидің ұшқыр да ұтымды сөз саптауы, қарсы болған, тоқтатуға тырысқан екінші жақтың бинің сөзі одан аспаса, әділдігі жағынан да, әсерлілігі жағынан да кем түспеуі қажет. Ал төбе бидің сөзі ше ?

Қазақтың жайлаған жеріндей шеті де, шегі жоқ кең дүниені, қатпар-қатпар таулары мен шүйгінді шалғынын, айдын көлдерімен қоса, бір ауыз ойлы сөзге сыйдырып, ойға ұтымды, ақылға қонымды, өмірге сенімді жатық етіп иландыра айтуды игерген.

Сондай бір даудың келесі көрінісін М.Әуезовтің «Еңлік-Кебек» драмасынан көре аламыз; онда салмақты да салиқалы сөз айтып, әрбір би өз ойын, өз билігін жөн көрсетіп, қазақтың сара жолына сыйғызып, жөндетпек. Сол жөннен шешім шығартпақ. Сыртқы эмоцияға әбден бай, сыры терең, ойға қонымды, көңілге үйлесімді, жүректі жаншып, бауырды езіп, бас көтертіп басқа жаққа бұрылтпайтын ой қисынымен айтылған сөздерге бойлай батып, бойына бармай жеңіл-желпі тыңдау мүмкін емес.

Сөз сайысына, ой таласына тек сәнді сөз ғана емес, ұшқыр ойды білдіретін өткір сөз, мәнді де дәмді, дәлелді сөз ұтымды шығады. Ұтар адам сөз құдіретімен, ой өрісімен, қисынымен ұтпақ..

Шешендік сөздердің басты қасиеті меңзеу, жұмбақ аралас астарлы сөз, сырты түрі, ұйқастық, үйлестік жағы, әуендік, әуездік жағы, құлаққа жағымды ойға орамды, тапқыр да, ұшқыр сөз кестелері кенеттен, аяқ астынан тізілуі қажет. Оның ұғымды сипаты өмір сүрген ортамен, өрелі өнерімен, күн кешкен тұрмысымен, қиял-арманымен, ата жолымен, шаруа-

шылық өмірімен, саналы өнегесімен көрікті ойдың, образды ойдың көркем сөз жүйелері болып келеді. Үйренуге де, тәлім алуға да, тәрбиелеуге де, ой өрісінде өркендетуге де, өсіруге де түрткі болып, ой асқарына, сөз құдіретіне де жетелейді.

Әдеби тілдің қоғамдық қызметінің артуына, өркендей өсе беруіне, икемділігі мен сымбаттылығының сомдана түсуіне шешендік толғаулардың да мәні ерекше болды. Өмірдің өзіндік диалектикасын өрісті ой арқылы көркем де көрікті, дәлелді де жүйелі, әсем де әсерлі түрде жеткізе отырып, жамандық атаулыдан бездіруге, жамандықтың неше түрлерін көкейіне көрнекті етіп көрсетіп, жақсылық пен ізгі қасиеттерге талпындырады.

Шешендік толғаулар енді бір жағынан, жыраулар поэзиясымен, толғаулармен де астасып жатады. Шешендік сөздердің көпшілігі белгілі бір билерге телініп берілетін болғанмен, Бұхар жырау сияқты хан идеологтарының да оны дамытуда мәні зор болған, өйткені олар тек өмірдің жақсылығы мен жамандығын, тәрбиесі мен тәлімдігін сипаттап қоймаған, сонымен бірге қоғамның ішкі, сыртқы саясатын, еларалық байланыстың мәні мен мазмұнын белгілеп, айқындап отырған. Сондықтан шешендік толғаудың мазмұны өмірдің өзінен алынған ғана емес, ойға орамды, көңілге қонымды, дәлелді де жүйелі болып келеді де, әсерлі де әсем, образды, экспрессиялы сөз орамдарымен өріліп отырады. Соның ішінде аз сөзбен көп мән беретін қисынды сөз орамдары, нақыл сөздері мақал-мәтел болып та кетеді.

Әдетте, мақал-мәтелдер халық ауыз әдебиетінің ең бір қысқа да нұсқа, өткір де өміршең түрі, сондықтан да оны «Токсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» деп атайды. Сондықтан да көптеген мақал-мәтелдердің шығуы арнайы еңбектерде бүтін бір ертегі (мысалы, «Аяз, әліңді біл, құмырсқа, жолыңды біл» деген сияқты), дастан, аңыз хикая, жыр, толғаулардың ішінде айтылып, соның жалпы мазмұнының ішінде айтылып, соның жалпы мазмұнының сығындысы ретінде мәні түсініліп, жеке өмір сүре бастайды, – деп көрсетіледі. Әрине, мақал-мәтелдердің біра-

зы осылай да қалыптасқан болуы мүмкін. Кейбірі өмірдің өзінен алынған, әдеттегі ұғымнан құрылған нақты ой, астарлы мәнге ие болып, өзгеше мағынада қолданыла бастауыда ғажап емес.

Мақал-мәтелдер бір заманның, бір кезеңнің ғана желісі емес. Мақал-мәтелдердің өн бойынан халқымыздың өміртіршілігі, қоғамға деген көзқарасы, қатынасы, мәдени-әлеуметтік ой-өрісі көрініп отырады.

Кезеңінде шешендікке әбден ықыласы ауған Демосфен атақты шешен болу үшін өз бойындағы табиғи кемшілігінен арылуға тырысқан екен. Ол кемшілігі – жастайынан тұтықпа болыпты, содан арылу үшін ауызына ұсақ тастарды алып күнде екі сағат теңіз жағасында жүреді екен. Солай осы кемшілігінен айырылған. Атақты жазушы Мұхтар Әуезов жас кезінде-ақ сөз қадірін білетін шешен болған көрінеді. Оның жайсаң сөз шебері екендігін алғашқы еңбегі «Қилы заманнан» байқауға болады. Мұхтар Әуезовтың жайдары, жайсаң шешендігінің күші кісіні таң қалдыратын. Кейбіреулер салмақпен ширақ сөйлеп, ә дегенде, тыңдаушыларын аузына қаратады, бірақ айтқандарында пәлендей шындық болмаса, не көзбояу «шыншылдық» болса, ондайлар сырты сұлу үйреншікті фразаларды, жасанды, асыл сөздерді көп қолданады. Мұндай сөздер есте қалмай, тез ұмытылады.

Шешендік кісінің маңдайына жазылып қоймайды. Сөз өнеріне әуестенген жастың «көкірегі сезілуі, тілі орамды оралуы» болуы үшін тек тықылдаған тілі мен жығына сүйенбей, көп оқып үйренуі, өзгелермен сөз жарыстырып сынға түсуі керек.

«Білегі жуан бірді, білімі толық мыңды жығады»,

«Білімдіден шыққан сөз...»

Бидің де биі бар, шешеннің де шешені бар. Сондай билердің биі, шешеннің шешені аталып, қазақ даласына даңқы шыққан, мысалы, Төле биді, Қаз дауысты Қазыбекті, Қаражігіт Әйтеке шешенді, «көмей әулесі» атанған Бұқар жырауды мақтаныш етпеске болмайды. Олар сөз қадірін білетін, шешендік өнерінің көрнекті уәкілдері ретінде сөз өнері төрінен ерекше орын алады. Өйткені шешендік – сөйлеу тілінің орамды формасы болып саналады.

Қорыта айтқанда, қазақ тілінің сөз байлығы шешендік сөздер, мақал-мәтелдерді, тұрақты сөз тіркестерін орынды да, ұтымды етіп пайдалану. Сондықтан да, менің айтарым, сөз байлығын, сөз қорын толықтыру үшін әртүрлі жиналыстарда, жоғарғы оқу орын кафедраларында, өндіріс орындарында, барлық жерде, шешендік сөз қолданудың шегі жоқ дегім келеді. Сөз мәдениетіне үйір кісілер көп болса дейміз.

ӘДЕБИЕТ

1. Б.Хасанов «Ана тілі – ата мұра». Алматы, 1992.
2. М.Балақаев «Тіл мәдениеті». Алматы, 1989.
3. С.Исаев «Қазақ әдеби тілінің тарихы». Алматы, 1996.

Резюме

В данной статье говорится о богатом казахском языке как главном инструменте взаимопонимания в жизни народа.

Conclusion

In a given article it is said about rich kazakh language as the important tool in life and intercommunication of a nation.